

**ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1897Թ.
ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ**

Երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակի, ժողովրդագրության և հասարակական կյանքի այլ ոլորտների մասին հնարավորին չափ ճշգրիտ տեղեկություններ կարելի է քաղել մարդահամարի տվյալներից: Նման ամբողջական մարդահամար Ռուսաստանում անցկացվեց 1897թ. հունվարի 28-ին /փետրվարի 9-ին/: Այն նախապատրաստվել և անցկացվել էր համաձայն 1895թ. հունիսի 5-ին հրապարակված "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи"¹ փաստաթղթի, որով հաստատվել էր մարդահամար անցկացնելու ծրագիրը և նպատակը պարզել բնակչության քանակը, կազմը, տեղաբաշխումը: Մարդահամարի նյութերը հրատարակվեցին 1904-1905թթ. առանձին հատորներով ըստ նահանգների: Անդրկովկասին վերաբերող բաժնում Երևանի, Բաքվի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի և Քութայիսի նահանգների հետ միասին բազմակողմանիորեն ներկայացված է նաև Կարսի մարզը, որին վերաբերող նյութերն ամփոփված են երկու հատորում:² Առաջին հատորում հիմնականում փաստվել է մարզի ազգաբնակչության մի հատվածի՝ ռուսախապատակներին վերաբերող տեղեկությունները՝ ըստ մարդահամարի պահանջների: Երկրորդ հատորում բերված տվյալների սկզբունքն այլ է. ուսումնասիրության առարկա է դարձել մարզի առկա ողջ ազգաբնակչությունը:

Կարսի մարզը Ռուսաստանին է անցել 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում՝ 1878թ. Սան-Ստեֆանոյի և ապա Բեռլինի պայմանագրերով: Հյուսիսից այն սահմակից է Թիֆլիսի նահանգին, հարավից՝ Թուրքիային, արևելքից՝ Երևանի նահանգին, արևմուտքից՝ Բաթումի մարզին:³ 1883թ. հունիսի 27-ի վարչական բաժանումով մարզը վերջնականապես տրոհվեց 4 օկրուգի /գավառ/՝ Կարս, Կաղզվան / պատմական Արշարունիք/, Արդահան և Օլթի /Ուխտիք/ կազմված 14 տեղամասից կամ ոստիկանական շրջանից՝ ք. Կարս կենտրոնով⁴: Մարզի տեղամասերը տեղաբաշխվում էին հետևյալ կերպ՝

- Կարսի գավառ – Կարսի, Շորագյալի, Աողանլուի, Աղբաբայի
- Կաղզվանի գավառ – Կաղզվանի, Նախիջևանի, Խոթաբանի
- Արդահանի գավառ – Արդահանի, Գյոլի, Չըլդրի, Փոցխովի
- Օլթիի գավառ – Օլթիի և Տաուսկերի կամ Թավուսքարի

Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռազմաքաղաքական նկատառումներով մարզը կառավարում էր ռազմալեռնային վարչությունը, որն ավելի ուշ 1881թ. Կովկասի փոխարքայության վերացման հետևանքով վերափոխվեց Կովկասյան երկրամաս-

¹ Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. С.-Петербург, 1895.

² «...л §Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» под редакцией Н.А.Тропицкого, т. 64, Кавказская область, тетрадь 1-ая, 1900г., тетрадь 2-ая, 1904г.

³ Шу "Карта Кавказского края. Сост. штабс-капитаном Кошпратьевым. 1872г.":

⁴ Ա. Հակոբյան. Կարսի մարզ/1878-1917/Եր., 2000.էջ 24:

սի ռազմաժողովրդական վարչության: Կարսի մարզի տարածքը կազմում է 166307 վերստ²: Մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 296911 մարդ էր, որից առկա բնակչության թիվը կազմել է 290654 մարդ, իսկ ժամանակավոր բացակայել՝ 6257 մարդ:

Մարզում եղել են ռուսահպատակ 3179 և օտարահպատակ 869 ժամանակավոր բնակիչ՝ ընդհանուր թվով 4048 մարդ: Սրանք հիմնականում օտարահպատակ ձեռնարկատերեր էին և գոյության միջոցներից զուրկ արևմտահայ գաղթականներ, որոնք ժամանակավոր աշխատանք էին փնտրում մարզի տարածքում: Օտարահպատակներ կային նաև մշտական բնակչության կազմում՝ 21750 մարդ: Ընդհանուր առմամբ Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով մարզում առկա է եղել օտարահպատակ 22619 մարդ կամ առկա բնակչության 7,78%-ը: 1877թ. համեմատ Կարսի մարզի բնակչության թիվն ավելացել է՝ 150-160000-ից հասնելով 290654-ի: Այս բավական բարձր ցուցանիշը արդյունք է հիմնականում բնակչության մեխանիկական աճի, որը պայմանավորված էր հետևյալով.

- Ռուսական ինքնակալության վերաբնակեցման քաղաքականությամբ:
- Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից ներգաղթածներով:
- Մարզում Ռուսական զորքերի տեղակայմամբ:

1896թ. ռուս վերաբնակիչների թիվն այստեղ կազմում էր 14244 մարդ: Վերաբնակեցումը կատարվում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարության 1879թ. մարտի 31-ի թիվ 1883 հրամանի հիման վրա՝ հիմնականում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների աղանդավորականների՝ դուխոբորների, մոլոկանների հաշվին, որոնք ապահովվում էին հողատարածքներով և մեկ տարով ազատվում էին հարկերից:¹ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածներին, ապա առաջինը մարզում բնակություն հաստատեցին Ալաշկերտի հայերը՝ թվով 350 ընտանիք, ապա Կարինի և Բասենի շրջաններից գաղթած շուրջ 6000 հայ: Վերջիններս հիմնականում կենտրոնացնում էին Կարսի մարզում: 1894-1896թթ. ընթացքում գաղթել էր 30-50 000 հայ: 1897թ. միայն Կարսի մարզում ապաստան էր գտել 20240 արևմտահայ գաղթական:² 1879թ. համեմատ մարզում հայերի թիվն ավելացել է 53960-ով՝ 19446-ից հասնելով 73406-ի: Հայերը կենտրոնացվում էին նաև քաղաքներում: Մարդահամարի տվյալներով մարզի քաղաքների բնակչության 43,9%-ը կամ 16616 մարդ հայ էր: Քաղաքային բնակչության ընդհանուր թիվը 37838-ն էր կամ մարզի բնակչության 13%-ը, որից 20805-ն ապրում էր Կարս քաղաքում:

Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու նաև ոչ տեղաբնիկների և տեղաբնիկների թվային հարաբերությունը: Ոչ տեղաբնիկների թիվը մարզում կազմում է 87638 մարդ / 30,2% /, որից ծնունդով այլ նահանգներից էր 47899 մարդ, այլ պետությունների՝ 39739 մարդ: Տեղաբնիկներից 198397-ը ծնվել և ապրում էր նույն վայրում, իսկ 4619-ը՝ ծնունդով այլ վայրերից էր:

² 1 վերստը = մոտ 1,0668 կմ.

¹ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., 2000. էջ 23:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30: «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам». Изд. 2-ое. 1898г, с. XIX.

Բնակչության խտությունը միջին հաշվով կազմում էր 17,48 մարդ 1 վերստ² -ի վրա: Մարզի բնակչությունը բաշխված էր անհամաչափ: Բնակչության 46.2%-ը կամ 134122 մարդ բնակվում էր Կարսի, 10.8%-ը կամ 31519 մարդ՝ Օլթիի, 20.3%-ը կամ 59230 մարդ՝ Կաղզվանի և 22.6%-ը կամ 65763 մարդ՝ Արդահանի գավառներում: Այս անհամաչափությունը պայանանավորված էր աշխարհագրական և բնակլիմայական գործոններով, ինչպես նաև սոցիալ – տնտեսական զարգացման մակարդակով: Մարզի բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ թիվ 1¹

N	Նահանգներ և նահանգա- յին կենտրոններ	Տարած- քը քառ. վերստ	Բնակչությունը		Ընդամե- նը	Բնակչու- թյան հարաբեր. %
			ար.	իգ.		
1.	Կարսի ք. Կարս	5188.4 -	75452 14374	58690 6431	134142 20805	25.85
2.	Արդահանի ք. Արդահան	4960.1 -	34930 2962	30833 1180	65763 4142	13.26 -
3.	Կաղզվանի ք. Կաղզվան	3882.4 -	33344 7421	25886 3097	59230 10518	15.26 -
4.	Օլթիի ք. Օլթի	2599.8 -	16845 1633	14674 740	31519 2373	12 12 -
5.	Ընդամենը նահանգում	16630.7	160571	130083	290654	17.48
6.	Որոնց թվում և գավառ. կենտրո- ններում	-	26390	11448	37838	

Վերոհիշյալ աղյուսակից երևում է, որ մարզի թե՛ գավառական, թե՛ քաղաքային բնակչության մեջ գերակշռում է արական սեռի բնակչությունը: Յուրաքանչյուր 1000 տղամարդու հաշվարկով մարզում ապրում է 810 կին: Սա բնորոշ է տարիքային բոլոր խմբերի համար, բացառությամբ 100-109 տարեկան խմբի, սակայն միաժամանակ խիստ արտահայտված է 20-29 տարեկան խմբի մոտ: Տարիքային այս խմբում յուրաքանչյուր 1000 տղամարդուն հաշվվում է 491 կին: Զաղաքներում այդ թիվը նույնիսկ ավելի է նվազում՝ հասնելով 139-ի: Այս երևույթը խիստ բնորոշ է Հարավային Կովկասի գրեթե բոլոր մարզերի համար: Այն բացատրվում է մի կողմից զինված ուժերի տեղակայմամբ այս տարածքում, մյուս կողմից՝ կանանց համար ստեղծված ծանր կենսապայմաններով:

Կարսի մարզը աչքի էր ընկնում բնակչության խայտաբղետ էթնիկ կազմով: Այստեղ բնակվում էին 20-ից ավելի ազգեր: Մեծ թվով ներկայացված էին հայերը /73406/, ռուսները /27856/, թուրքերը /65854/, քրդերը /42968/, հույ-

¹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.», под редакцией Н.А.Тропицкого -ի հիման վրա:

ները /32593/։ Յուրաքանչյուր 1000 բնակչի հաշվով ազգաբնակչությունը բաշխվում էր հետևյալ կերպ։

հայեր	253
ռուսներ	96
թուրքեր	218
քրդեր	148
հույներ	112
այլ ազգեր	173

Ռուսների 2/3-ը բնակվում էր Կարսի շրջանում, 1/7-ը՝ Կաղզվանում, Արդահանում և Օլթիում նույն ձևով տեղաբաշխված էին լեռները։ Հույները համաչափ ներկայացված են բոլոր շրջաններում։ Քրդերի մեծ մասը /գրեթե 3/7 բնակվել է Կաղզվանի և /2/7/ Արդահանի շրջաններում։ Թուրքերը հիմնականում բնակվել են Արդահանի /426-ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով / և Օլթիի շրջաններում /626-ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/։ Կովկասյան թուրքերն ապրում էին բացառապես Կարսի և Արդահանի շրջաններում։ Հայերը կազմում էին մարզի բնակչության գերակշռող՝ մասը 73406 մարդ, որից 16616-ը բնակվում էր քաղաքներում, իսկ 56790-ը՝ շրջաններում։ Հայերի թիվը համեմատաբար մեծ էր Կարսի /46715/ և Կաղզվանի / 21648 / շրջաններում։ Օլթիի և Արդահանի շրջաններում այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 3125 և 1918 մարդ։

Բնակչության կազմը բազմազան էր նաև ըստ դավանանքի. 71123 մարդ հայ առաքելական էր, 1844 մարդ հայ կաթոլիկ, 145852-ը՝ մահմեդական և 49295-ը՝ ուղղափառ։

Մարդահամարի նյութերն ամփոփ տվյալներ են հաղորդում նաև բնակչության դասային կազմի վերաբերյալ։ Մարզում ներկայացված ամենամեծ սոցիալական խումբը կազմում էին գյուղացիները՝ 24383 մարդ, որից 48030-ը հայ, այնուհետև բավական մեծ թիվ են կազմում քաղքենիները՝ 15871 մարդ, որից 9347-ը հայ, ապա ազնվականները՝ 2866 մարդ, որից 240-ը հայ, հոգևորականները՝ 1332 մարդ, որից 619-ը հայ, համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում վաճառականները՝ 241 մարդ, որից 219-ը հայ։

Իբրև ռուսական կայսրության մի երկրամաս՝ Կարսի մարզում ցածր էր գրագիտության մակարդակը։ Գրագետ էր բնակչության ընդամենը 10,8% -ը կամ 31339 մարդ, որից 28019-ը արական սեռի ներկայացուցիչ են, 3320-ը՝ իգական։ Այս թիվը համեմատաբար բարձր է լեռների / 567 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով /, հրեաների /563 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/, ռուսների /416 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ և հայերի /97 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ մոտ։ Ամենափոքր թիվն ըստ գրագիտության կազմում են թուրքերն ու քրդերը՝ 0,6-4%։ 73406 հայից գրագետ էր 7142-ը կամ 9,72%-ը, որից 2658-ը տիրապետում էր ռուսերենին, 4347-ը՝ այլ լեզուների։ Գրագիտության տոկոսը բարձր է հիմնականում 10-39 տարեկան հասակի մարդկանց մոտ։

Այսպես.

- 10-19 տարեկան - գրագետ է 6120 մարդ
- 20-29 տարեկան - գրագետ է 16420 մարդ
- 30-39 տարեկան - գրագետ է 3457 մարդ

Մյուս տարիքային խմբերում. գրագետների թիվը աստիճանաբար նվազում է: Գրագիտության տոկոսը բարձր է Կարսի /18058 մարդ/ և Կաղզվանի /7041/, իսկ աստիճանաբար նվազում էր Արդահանի /4090/ և Օլթիի /2147/ գավառներում: Գրագիտության տեսակարար կշիռը համեմատաբար բարձր էր քաղաքային բնակչության մոտ, որը կազմում էր 38.8%-ը, իսկ գյուղական բնակչության մոտ՝ 6.6%: 1897թ. մարդահամարը փաստում էր, որ մարզում գրագիտության ամենաբարձր ցուցանիշը ազնվականներինն էր. այս դասի 2866 ներկայացուցիչներից գրագետ էր 1739-ը: Նրանցից 62-ը սովորել էին Ռուսաստանի տարբեր համալսարաններում, 16-ը ստացել էին բարձրագույն տեխնիկական կրթություն, միջին մասնագիտական հաստատություններ էին ավարտել 29 մարդ, իսկ 442-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում: Ազնվականներից 307-ը ունեին զինվորական միջնակարգ կրթություն:

Չոզևոր դասի 1332 մարդուց գրագետ էին 551-ը: Նրանցից 6-ը համալսարանական կրթություն ունեին, 28-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում:

Որոշակի թիվ էր կազմում պատվավոր քաղաքացիների, վաճառականների, քաղքենիների մեջ եղած գրագետների քանակությունը: Այն հասնում էր 5115-ի, որից համալսարանական կրթություն ունեին 105-ը, միջնակարգ մասնագիտական՝ 13-ը, միջնակարգ հաստատությունների շրջանավարտ էին 92-ը, զինվորական կրթություն էին ստացել 3-ը: Համեմատաբար նվազ էին այս թվերը գյուղացիական դասի մոտ: 243839 մարդուց գրագետ էին ընդամենը 22493-ը կամ 9.2%-ը: Համալսարանական կրթություն էին ստացել 2-ը, միջնակարգ կրթություն՝ 63-ը, զինվորական միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում են սովորել 12-ը:

Այսպիսով մարզում համալսարանական կրթություն ունեին ընդամենը 1-75 մարդ կամ մարզի բնակչության 0.06%-ը, միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն 51 մարդ կամ 0.01%-ը, միջնակարգ կրթություն էր ստացել 625 մարդ կամ 0.2%-ը:

Մարզում քիչ էին դպրոցները, սակայն ռուսական տիրապետության շրջանում քաղաքներում և խոշոր գյուղերում բացվեցին մի շարք դպրոցներ և ուսումնարաններ, ուր ուսուցումը տարվում էր ռուսերենով, որը երկրամասի տնտեսական և քաղաքական յուրացման համար կարևոր նախապայման էր: Բացի պետական դպրոցներից, մարզում գործում էին նաև մասնավոր և շուրջ 14 եկեղեցա-ծխական դպրոցներ մոտ 985 աշակերտով, ուր ուսուցանում էին գրաճանաչություն և տարրական գիտելիքներ:¹ Արանք հիմնականում կերմտրոնացված էին գյուղական վայրերում:

1883թ. մարզում աշակերտները կազմում էին բնակչության ընդամենը 1.7%-ը: Նոր դպրոցների հիմնումը իր հետ բերում էր աշակերտների թվի ավելացում: Այսպես 1885թ. մարզում կար 65 դպրոց և ուսումնարան՝ 1447 սովորողներով, 1900թ. հաշվվում էր 106 դպրոց՝ 7131 սովորողներով:² Աշակերտների թիվն արդեն կազմում էր բնակչության 3%-ը: Այնուամենայնիվ, այս ցուցանիշները ցածր էին թե՛ մարզի բնակչության քանակի առումով, թե՛ Անդրկովկասի մյուս մարզերի համեմատությամբ:

¹ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 129:

² Տես նույնը, էջ 128:

Մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս զաղափար կազմելու նաև բնակչության ընտանեկան դրության վերաբերյալ: Բերված փաստերը վկայում են, որ բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից մարզում ամուրի էին 164445 մարդ, ամուսնացած էին 113788 մարդ, այդի էին 12162-ը, ամուսնալուծված էին 148-ը, իսկ 111 մարդ ընդհանրապես տեղեկություններ չի նշել ամուսնական կարգավիճակի վերաբերյալ: Կարսի մարզը ագրարային ծայրամաս էր, և բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն էր՝ 243839 մարդ կամ ամբողջ բնակչության 83.9%-ը: Քանի որ այս խմբի մեջ էր մտնում նաև քաղաքային բնակչության այն մասը, որն զբաղվում էր գյուղատնտեսական արտադրությամբ, ուստի մարդահամարի ժամանակ 14405 քաղաքաբնակ հաշվառվել է որպես գյուղացի:

Դեռ 1878թ. մարզում կար 630 գյուղ՝ 12471 տնտեսությամբ, 1881թ. գյուղերի թիվն ավելացավ 81-ով, իսկ 1888թ. է ևս 103-ով, 90-ական թթ. այդ թիվը հասավ 129-ի: 1896թ. մարզի յուրաքանչյուր գյուղին հասնում էր միջին հաշվով 31 ծովա: 1884-1900թթ. մարզի գյուղացիական ծխերի թիվն աճել է 3817-ով՝ 2-2578-ից հասնելով 26395-ի:

Բնակչության կենսապահովման հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսությունն էր, որը մեծ մասամբ ներկայացված էր հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Դեռ 1879թ. մարտի 1-ին Կովկասյան բանակի և ռազմական օկրուգի գլխավոր հրամանատարության հրամանով Կարսում հիմնված ժամանակավոր հողային հանձնաժողովի կազմում հողօգտագործման և բաշխման 1883թ. մախագծի և 1887թ. վերամշակված նրա տարբերակով բաժնեհողի միավոր ընդունվեց ծխամատյաններում մշտական գրանցում ունեցող շուրջ, իսկ հողաբաժնի նորմա սահմանվեց նվազագույնը 1.52 դեսյատին, առավելագույնը՝ 12 դեսյատին:¹ Նորմայի այսպիսի տատանման պատճառները տարբեր էին՝ հողի որակը, ռելիեֆ, բնակչության զբաղմունք: Ամբողջ հողը համարվում էր պետական սեփականություն /բացառությամբ քրիստոնյա և մահմեդական հոգևոր հաստատություններին պատկանող հողային կալվածքների/ և պետական շինականներին տրվում էր մշտական հողօգտագործման համար՝ արգելելով դրա վաճառքը, գրավադրումն ու նվիրատվությունը:

1897թ. մարդահամարի տվյալներով բնակչության 76.2%-ը զբաղված էր հողագործությամբ: 35499 մարդու համար հողագործությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր, դրանով զբաղվում էին նաև զերդաստանների անդամների՝ թվով 186027 մարդ:

Անասնապահությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր 3393 մարդու կամ բնակչության 5.9%-ը, նրանց հետ նաև նրանց ընտանիքների 13918 անդամների համար: Անասնապահությամբ, որպես տնտեսության գլխավոր ճյուղի, զբաղվում էին հատկապես Արդահանի /17.5%/, Կաղզվանի /3.9%/, և Օլթիի /3.9/ գավառներում, ուր կային ընդարձակ արոտավայրեր և խոտհարքեր:

Ընդհանուր առմամբ մարզում 38913 մարդ ուներ ինքնուրույն զբաղվածություն գյուղատնտեսություն, քոչվոր տնտեսության, ձկնորսության և որսորդության մեջ: Նրանցից 5146-ը միաժամանակ ունեին նաև լրացուցիչ արհեստագործական զբաղմունք: Համեմատաբար փոքր էր արդյունաբերության, արհեստների, պետական ծառայության, ինչպես նաև այլ ոլորտներում ընդ-

³ Տես նույնը, էջ 84:

¹ Նույն տեղում, էջ 52:

գրկվածների թիվը: Ընդհանուր առմամբ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով տվյալներն այսպիսին էին

Աղյուսակ թիվ 2²

գրառումներ	մարդու	քաղաքում	շրջան
արհեստներ	81	368	38
մասնավոր ծառայութ.	27	85	19
արդյունահան.	824	237	911
վերամշակող արդյուն.	28	144	11
առևտուր	22	103	10
տեղափոխություն	5	18	3
ընդհանուր			

Կարսի մարզում հաշվվում էր 38175 տնտեսություն, որից 4816-ը քաղաքներում, որտեղ ընդգրկված էր 37838 մարդ, իսկ 33359-ը՝ գավառներում, որտեղ ընդգրկված էր 252816 մարդ: Այստեղ առաջատար էր Կարսի գավառը /17256/: Քաղաքների մեջ տնտեսությունների թվով առաջնային էր Կարսը /2676/, ապա Արդահանը /566/, Կաղզվանը /1216/ և Օլթին /358/: Դրանց խմբավորումն ու հաշվառումը կատարվել էր հետևյալ կերպ.

- Բազմամղամ տնտեսություններ՝ ըստ անդամների ազգագրության – թվով 3-7034-ն են, որից 4234-ը քաղաքում:
- Սեռատնտեսություններ – թվով 721-ն են, որից 353-ը քաղաքներում:
- Տնտեսություններ՝ ըստ ոչ ազգակից անդամների, արտելներ – թվով 230-ն են, որից 116-ը քաղաքում:

Պետական, հասարակական և այլ տիպի տնտեսություններ – թվով 190-ն են, որից 113-ը քաղաքներում: Գերակշռում էին 6-10 անձ ունեցող տնտեսությունները: Դրանք թվով 17225-ն էին: Երկրորդ տեղում էին 11 և ավել անձ ունեցողները, որոնք թվով 5771-ն էին:

Մարդահամարի տվյալները, ցավոք թույլ չեն տալիս ուսումնասիրել հայերի տնտեսությունների թիվը, ինչը, սակայն, չի նվազեցնում այս փաստաթղթի աղբյուրագիտական նշանակությունը, քանզի այն կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Ռուսական կայսրության հովանավորության ներքո արևելահայերի սոցիալական կառուցվածքի և զարգացման դինամիկայի վերաբերյալ:

Մարդահամարի նյութերի վերլուծության արդյունքում մենք հանգեցինք հետևյալ եզրակացության. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Հայաստանը Կարսի մարզը ներառյալ/ կայսրության անբաժանելի մասն էր և այն աստիճանաբար ներառնվեց սոցիալ – տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր ոլորտ: Տեղի էր ունենում մարզի տնտեսական յուրացում, բարեկարգվում էին մարզի հաղորդակցման միջոցները՝ բարեկարգվում էր Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ-Էրզրում մայրուղին, կառուցվում Թիֆլիս-Կարս երկաթգծերը: Մարզը դառնում էր ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածաշրջան: Այդ համգամանքի օգտին է խոսում այն փաստը, որ Կարսի մարզն ուսումնասիրվել է կայսրության մնացյալ նահանգների հետ միասին, սակայն արդյունքների առաջին վերլուծությունը թողարկվել է դեռևս 1900թ. / մինչդեռ մյուս նահանգների վերլուծությունը հրատարակվել է 1904-1905թթ.: Այնուհետև Կարսի

² Հաղված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.»-ի հիման վրա:

մարզին վերաբերող նյութերը զետեղվել են երկու հատորում, այսինքն դրանց վերլուծությունը որոշ ժամանակ անց հստակեցվել է, ելնելով մարզի կարգավիճակից: Բացի վերոհիշյալից, Կարսի մարզի նյութերում նախապես մշակված աղյուսակների կողքին զետեղված է նաև մարզի քարտեզը և տվյալներին վերաբերող մանրագնին վերլուծություն՝ կատարված Վ.Ի. Գրեբենշչիկովի կողմից: Այս առումով էլ 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը - մեզ համար ծառայում են կարևոր սկզբնաղբյուր Կարսի մարզի տնտեսական զարգացման, բնակչության կենսամակարդակի, սոցիալական կառուցվածքի, զարգացման դինամիկայի և կենսական այլ ոլորտների ուսումնասիրության համար:

ԱՐՄԱՆ ՈՒՆՎԵՅԱՆ

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎԱՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԳ Գ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԳ ԳԱՐԻ ՄԿՋՐԻՆ

Սերաստիայի (Ավազի) նահանգը (վիլայեթը) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ վարչատարածքային միավորներից էր: Այն հիմնականում համապատասխանում էր պատմական Փոքր Հայքի տարածքին: Օսմանյան թուրքերը նահանգի տարածքը բռնազավթել էին դեռևս 15-րդ դարի առաջին քառորդին: Նահանգն իր կենտրոնի՝ Սերաստիա քաղաքի անունով կրում էր Սերաստիայի վիլայեթ անունը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այն հյուսիսից սահմանակից էր Կաստամունիի և Տրապիզոնի, արևելքից՝ Էրզրումի և Խարբերդի, հարավից՝ Հալեպի և Ադանայի, արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթներին:

20-րդ դարի սկզբին Սերաստիայի վիլայեթի տարածքը կազմում էր 83700 քառ. կմ և բաժանված էր 4 գավառի (սանջակի)՝ Սերաստիա (կենտրոնական գավառ), Շապին-Գարահիսար, Եվդոկիա (Թոխատ) և Ամասիա: Ամասիան գտնվում էր վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասում: Հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի և Կաստամունիի վիլայեթներին, արևելքից՝ Եվդոկիայի սանջակին, հարավից և արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթին: Գավառի տարածությունը տվյալ ժամանակաշրջանում կազմում էր 29450 քառ. կմ:¹ Գավառի վարչական կենտրոն Ամասիա քաղաքը (Ամառա, Էլմահիե) ընկած էր Պոնտական լեռների ստորոտին, Իրիս գետի ափերին:

20-րդ դարի սկզբին Ամասիայի գավառը տրոհվում էր 7 գավառակների (կազա)՝ Ամասիա, Մարզվան, Սիմ Հաջիգյուլ, Մեջիթ յոգյու (Ավխաթ Հաջիգյուլ), Վեզիր Զյոփրյու, Հավզա և Լատիկ:² Արանից յուրաքանչյուրն ուներ իր գյուղախմբերն (նահիենները) ու գյուղերը:

¹ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 476, ց. 1, գ. 140, ք. 14, գ. 940, ք. 25, 46, գ. 530, ք. 12, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483 ք. 1, ֆ. 193 ց. 1, գ. 258 ք. 1, ֆ. 398 ց. 1, գ. 14 ք. 104, այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ տեղ. նախ. Н. Соколовский "Очерки современной Тюрании", Тифлис, 1923, էջ 187, «Ալիս», 1930, փետրվար, թիվ 4, էջ 7-9:
- Աիմոնյան Գ. Հ., Հուշամատյան Պոնտական Ամասիո, Երևան, 1966, էջ 13: